Наприкінці літа у Великих Сорочинцях збирається традиційний ярмарок. Той самий, вірніше, далеке відлуння того, давно відшумілого, що його образ залишив для нас Микола Васильович Гоголь. Унизу курна земля, в пилюку розбита тисячами ніг, а вгорі над людьми — сяючі небеса серпня! З давніх-давен під цим небом вирувало прибране у форму ярмарку народне життя, вершився торг, спалахували бійки та комерційні чвари, і веселощі бризкали увсібіч — вічні неперебутні веселощі ярмарку... Спудеї перекидалися жартами з миргородськими бублейницями, вертеп розважав людей раєм та пеклом, молодий Гоголь ходив між ятками, тоненький, з тоненькою паличкою, всміхався, загледівши якусь ярмаркову сценку, а може, й тоді вже плекав у душі клятвенно-урочисту юнацьку думу: "...Я поклялся ни одной минуты короткой жизни своей не утерять, не сделав блага".

Звичайно, все тут сьогодні інакше. Дьогтю не продають, не височіють посеред ярмарку навалені горою дерев'яні колеса, що їх споконвіку робили місцеві майстри-бондарі, не побачиш ні прядки, ні ступи, ні хомута, багато що з колишніх ужиткових речей назавжди відійшло в минувшину... А ось без знаменитої гоголівської Хіврі ярмарок не обійшовся. Поволі рухається вподовж ярмаркового майдану розлогий віз, запряжений волами, сірими, круторогими,— де їх і добуто в наш час,— а посеред воза на сіні з царською величавістю сидить вона, Хівря, лузає насіння, суворо покрикує на юрмисько молодих чортів, що всі в чорному, з цапиними, як у Мефістофеля, борідками, супроводять її дерев'яну колісницю. В густо нарум'яненій гоголівській героїні ярмарковий люд, веселіючи, впізнає артистку народного театру з Миргорода, свою роль вона веде, видно, не вперше, так само і в образах Рудого Панька, в бурсаках та інших гоголівських персонажах, що цілим юрмиськом бредуть за возом, виступають вже добре знайомі публіці учасники місцевої художньої самодіяльності. Мовби доповнюючи театралізоване видовище, з'являється кілька молодих циган, декому й вони здаються загримованими учасниками лицедійства, одначе, ні, вони справжні, без гриму, і, звичайно, ні шатра, ні коней при них,— сюди, на ярмарок, вони приїхали на таксі.

Усе тут є, чому годиться бути на ярмарку: торгові ряди, рундуки, павільйони з крамом, є в кінці ярмаркової площі й баштан з куренем, де продають мелітопольські та херсонські кавуни, і вирощені на полтавських полях запашисті диньки сорту "колгоспниця". Вабить око різ-нобарв'я керамічного посуду, що грає, вилискує, розвішаний на пакіллі тинів та на високих тичинах, щоб далеко було видно роботу опішнянських майстрів.

Сонце припікає, вітерець не дмухне, повітря налите в'язкою спекою... Десь аж ген за натовпами якусь солом'яну крівлю увінчує лелече гніздо й сліпучо біліє над ним бутафорський лелека на одній нозі... Там корчма, оздоблена голубими віконницями, різними декоративними мальовками, а поруч веселить публіку діючий манекен — ще один гоголівський герой, якому вареники самі стрибають до рота...

Протиснешся крізь людську веремію і вже назустріч лунає збуджений переклик енергійних кооператорів: звідкись вони привезли вантажною машиною свої уці-нені залежані піджаки і саме викидають їх жужмом із кузова, сподіваючись, видно, що в Сорочинцях і такий товар розметуть, що і їм,— не зблизька, видно, прибулим,— тут усміхнеться щастя...

— Дорогесенькі, по чім же ваші піджаки?

— Останній крик моди... тридцятих років!

— Та й багато ж їх у вас — і міль не переїла!.. Діло ділом, а головне, що панує тут всюди атмосфера

невимушеності, розкутості, веселого, доброго людського спілкування. Ярмаркові цьому притаманне щось фестивальне, святкове. На кожному кроці виявляє себе тут народна вигадка, гумор, дотепність; сьогочасне й давня традиція раз у раз химерно переплітаються. Ось виструнчився серед ярмаркового майдану височезний, гладенький, мов корабельна щогла, стовп для випробу молодечої спритності. Будь-хто з бажаючих, здебільшого колгоспні гартовані хлопці, роздягнувшись до

плавок, то один, то другий силкуються, під вигуки заохочень та гомін численних болільників, добутись до самого вершечка цієї щогли, де найудатнішого чекає приз ярмарку — гітара, або чоботи, або ще якась зовсім не копійчана річ, чи, навпаки, дістануться тобі регіт та дошкульні насмішки глядачів, якщо ти виявився незграбним і десь від середини стовпа, на очах у всіх скапітулювавши, мішком посунувся вниз. Тут сміх та регіт, а десь там гучномовець рекламує товари (здається, оті самі піджаки), а на другім полюсі ярмарку з-під віття плакучих верб уже долинає пісня... Так, так: і ярмарок, і фестиваль талантів, і спортивні змагання — все тут переплелось, все злилось у соковиту радісну картину життя.

А втім, ярмарок не тільки торгує, жартує та розважається, почуєш тут і серйозні розмови, скажімо, претензії до меліораторів — будь вони при цьому присутні, можливо, й на користь пішла б їм відверта народна критика. Суть її в тому, що не по-господарськи ставляться озброєні могутньою технікою меліоратори до малих річок, випрямляють їх під лінійку, і як наслідок — там, де недавно була жива річка з її складним живим організмом, сьогодні по осушеній заплаві тягнеться, буває, лише похмура дренажна канава... Проблема з наболілих, хвилює вона людей. Знайомі голови колгоспів обступили серед машин якогось товариша, видно, компетентного, притискають його, пузатенького, аж до крила закіптюженої "Волги":

— Осушили ось нам заплаву Хоролу, доосушува-лись, що без води людей зоставили... Гірка наука, та не зважають на неї, те ж саме роблять тепер з річкою Оржицею, а там уже й на Удай поглядають...

— Пора, пора б як слід подбати про малі річки! Не в канави їх перетворювати, а, навпаки, розчищати, поглиблювати русла, рятувати ці життєдайні артерії для народного господарства.

Барвисті каруселі, навіси, ятки, шатра — далеко все це рябіє під небом ярмарку.

Череди легкових машин блищать попід садками на стоянках, а з шляху з'їжджають вже інші, кудись продираються, сигналять... Гуде, клекоче казан ярмарку, гамір його не вщухає; коні, правда, не іржуть, галасу перекупок не чути, а пісня звідкись розлунює все дужче...

У затінку під старими гіллястими вербами влаштовано дощатий поміст, на ньому змагаються в пісенному мистецтві народні таланти. Святково вбраний хор із села Остапівки Миргородського району виконує рідкісної краси пісню, яка, здається, ще й на платівки ніким не записана: "Розмовляла калинонька з дубом". За цим колективом з'являється на естраді не менш відомий тут хор із села Попівки, яким керують двоє вчителів місцевої школи,— обидва русочубі, веселоокі, кругловидими обличчями схожі на братів... Один пише музику, другий — слова. Набрались повітря хористи, підбадьорливо перезирнулись між собою дівчата, і вже понад гамір ярмарку далеко полинув мажорний спів про день сьогоднішній, про нову долю Великих Сорочинців.

Після цього на помості з'являється сивовусий бандурист у шароварах, у вишитій сорочці з фронтовими медалями на грудях. Неквапно пробує струни бандури, привітно всміхається до людей:

— Люди добрі, що ж вам заграти?

Скільки й живуть ярмарки, з давніх-давен їхню картину доповнює постать кобзаря або лірника, що сліпий чи зрячий, відсторонений від справ комерційних, несе людям поживу духовну. Звертається він своїм мистецтвом до всіх, а найперш до натур поетичних, що їх, виявляється, не так і мало на світі,— цілі натовпи задуманих людей, літніх і молодих, обступають на ярмаркових площах народного співця.

У грудні 1905 року тут, у Сорочинцях, спалахнуло селянське повстання, яке було жорстоко, по-звірячому придушене військами. Володимир Галактіонович Короленко, що жив тоді в Полтаві, мужньо захищав повсталих сорочинських селян, затаврував криваву розправу

над ними. Гнівне благородне слово Короленка про сорочинську трагедію облетіло тоді всю Росію. Одним із учасників сорочинських подій був кобзар, уродженець цього ж села Михайло Степанович Кравченко, чия кобзарська слава далеко ширилась по Україні. Він сам створив про сорочинське повстання дві думи, що вважаються класичними творами цього жанру (одну думу записав від Кравченка художник Сластіон, а другу — Короленко). І хоч сорочинський співець давно вже лежить у землі, проте кобзарський рід його, видно, на світі ще не перевівся, можливо, котрийсь із послідовників славетного Кравченка оце якраз і виконує на помості одну за одною історичні пісні та думи, що зібрали тут стільки слухачів.

Пливуть і пливуть над ярмарком розлогі, вражаючі душу пісні, виникають все нові й нові образи народного життя, і мимоволі замислюєшся, яких тяжких ви-пробів зазнав у минулому цей край, скільки горя та муки випало на його долю, і яку — на всіх перегонах історії — мужність та силу духу явили світові люди цієї землі. Жодна з грандіозних подій віку не обійшла стороною Великі Сорочинці, кожна лишила в їхньому житті свою глибоку борозну. Виростали тут такі люди, як Андрій Чумак, що юнаком пішов із Сорочинець працювати на залізницях країни і ще на початку століття вступив до лав партії більшовиків. У 1907 році в часи реакції молодий революціонер змушений був емігрувати до США, працював у штаті Пенсільванія і лише після повалення царату повернувся на батьківщину. Партія послала Андрія Чумака на Далекий Схід організовувати боротьбу за утвердження Радянської влади,— там у 1919 році цього незламного ленінця разом з чотирнадцятьма амурськими комісарами стратили в Благовіщенську японські інтервенти. Таких діапазонів складались тут людські життя, такі особистості виходили звідси. І чи не таких калібрів натури ставали для сорочинської молоді живою традицією, гордістю, моральним взірцем? Першим, хто приніс у Сорочинці звістку про революцію, про Леніна, був одягнутий в сіру шинель фронтовика більшовик на прізвище Бондаренко, а через два з лишком десятиріччя, мовби прийнявши від свого однофамільника естафету, виступає на арену сорочинської історії

дивовижна жінка Ольга Антонівна Бондаренко, новітня Бондарівна, як її називають тут.

В українському фольклорі склався цілий цикл епічних пісень про Бондарівну, тобто дочку бондаря (до речі, прізвище Бондаренко в Сорочинцях досить поширене), квітучий вінок пісень, де героїнею виступає красуня дівчина, чиєї прихильності домагався поміщик пан Каньовський, котрому за його безцеремонність довелось прилюдно вхопити від гордовитої дівчини замашного ляпаса.

Ой, не годен пан Каньовський

Мене цілувати,

Тільки годен пан Каньовський

Мене роззувати!

Жорстока помста впала на Бондарівну, панські ви-служники-гайдуки, вхопивши її, мучать, катують, вимагають покори й приниження, та дівчина бороніться до останнього:

А на тій на Бондарівні

Червонії стрічки,—

Куди вели Бондарівну —

Скрізь криваві річки!

Бондарівна не стане панською рабинею, її волелюб-ство й почуття гідності народ згодом переллє в мелодії задушевних пісень про свою улюблену героїню.

І ось, переживши віки, сягнувши в електронну епоху, пісня про Бондарівну знову зринає перед людьми, пливе тут під цим і сьогодні невицвілим небом. Люди уважно слухають, люди думають, і погляди багатьох мивовіль звертаються в той бік, де край ярмарку, одразу ж за насипом дороги, видніється бронзове погруддя жінки в простій селянській хустці — відважної комуністки, партизанки, чиє життя стало легендою в цих краях, увійшло в епос народний...

Тричі розстріляна — це вона.

Не перебільшення, а дійсний факт. Тричі в неї посилали кулі вороги, і відбувалось це тут, у Великих Соро-чинцях... Скатована, змордована, щоразу видобувається з-під трупів і, стікаючи кров'ю, повзе... Куди? Додому! Що це? Сила інстинкту? Сила сліпа, підсвідома? Чи це сила найвищої любові? Щось схоже на жагу птаха, який, пориваючись до місця свого гніздування, долає в темрявах ночі тисячокілометрові відстані, вічно дивує нас таємничістю звершеного, бо ж так досі до кінця й не розгадано природу тих устремлінь, які, долаючи все, ведуть журавку до рідних місць у холодних підзоряних висотах...

— Ти ж комуністка! Чого ти не тікала в евакуацію, як інші? — допитувались у сорочинської Бондарівни кати.

— Я вдома! Чого я маю тікати? Чого маю кидати рідну хату, село, людей? Це ви вдерлись до нас, а ми — вдома!.. Тож хто має право зігнати мене звідси, де я виросла, де батьки, діди й прадіди лягли в землю?

У цьому була вона вся, дочка народу, людина непоборна у внутрішній своїй переконаності й правоті.

Мало зосталось серед живих її ровесників, більше пам'ятають її ті, котрі були ще дітьми в передвоєнну пору, коли Ольгу Антонівну, передову колгоспну ланкову, щойно прийняту до лав Комуністичної партії, сорочинці вибрали головою сільської Ради.

— Якою ж вона була? — звертаємось до односельців цієї незвичайної жінки.— Що вам від неї найбільше запам'яталось?

— Добра була до людей...

— На коні верхи їздила, оглядаючи поля.

— До нас, дітей, приязно ставилась...

— Сина свого любила...

Такою ось береже її народна пам'ять. Не визнавала вона пришельців, приниженням вважала для себе, що мусить ховатись, що не можна тепер їй жити відкрито. Люди самі дбали, щоб якось переховати Ольгу Антонівну. А коли розшукували, ловили її фашистські людолови, то кричали на вулицях:

— Де ця ваша Бондарівна? Де ця найзатятіша ваша комуністка?

І справді була вона затята — затято незмиренна до загарбників, до поневолювачів. З тих була натур, що їх нічим не залякати, котрі зостаються вірними обраному ділу до кінця. З перших днів окупації стала вона зв'язковою партизанського загону, що базувався у зарічан-ських лісах, піклувалась про постачання партизанів харчами, зброєю. Добре розуміла Ольга Бондаренко, чим це їй загрожує, бо ж зоставалась вона й далі в селі, у цих же своїх Великих Сорочинцях, де навіть Гоголю не було пощади від фашистських бузувірів. Окупанти спалили будинок, в якому народився великий письменник, не пощадили його оселю, його сонячну колиску. Влаштували погром у музеї письменника, нищили книжки, стріляли в зібрані тут скульптури, п'яний гітлерівський офіцер, стріляючи куди попало, викрикував: "Гоголь? Я такой писатель не знал. Нет такой писатель! Это большевики выдумали!"

А потім настав той трагічний осінній день, коли озброєні до зубів есесівці зігнали до кручі над річкою захоплених під час облави активістів села. Серед них були і Ольга Антонівна Бондаренко, і її чоловік, і десятки тих, з ким вони разом трудились упродовж багатьох передвоєнних літ, а тепер мусили разом зустріти й свою смертну годину. Ось вона, ця стрімка круча над Пслом, місце розстрілу сорочинських активістів, радянських патріотів. Поряд п'ятиглава Преобра-женська церква, в якій вінчались колись мати та батько

Гоголя і де було зроблено метричний запис про народження младенця Миколи, майбутнього генія вітчизняної літератури. Неоціненний архітектурний пам'ятник з унікальною художньою різьбою по дереву, він будувався колись як гетьманська церква і, кажуть, кожну цеглину сюди передавали із рук в руки десь аж із Лубен,— цілі козацькі сотні, хлібороби й горожани виходили на ті роботи і, розтягнувшись на десятки верст живим ланцюгом у полях, цеглину за цеглиною передавали до місця будови, почуваючи, що в цей час вони й самі стають будівничими, скромним трудом своїм долучаються до вічності.

І ось тепер, у двадцятім сторіччі, історична ця будова стала свідком такого розбою, дикості, вандалізму. Розповідають, що, загледівши фашистських автоматників, старі селянки нажахано хрестились, відмахувалися від них, мов від нечистої сили, ці горлаті зайди з черепами на рукавах здавались їм втіленням самого зла, породженням тьми, носіями духу руїни і людовбивства.

Цілий день есесівці розстрілювали біля церкви над Пслом сорочинських чоловіків та жінок. Мешканці села, що були тоді ще малими, розповідають, як, зачаївшись у заростях по той бік річки, отам, де зараз гребля гідростанції, спостерігали звідти кошмарну сцену розправи, бачили, як над кручею людей шикували, як змушували вбивці їх роздягатись, роззуватись, комусь перед розстрілом зав'язували очі... Навіть звіддалеки діти впізнавали тоді в гордо випростаній жінці свою Бондарівну, вона щось крикнула катам межи очі, а потім видно було, як падає вона з кручі в річку слідом за розстріляними мужем своїм та

іншими односельцями. Оцей Псьол, одна з найсвітліших і наймальовничі-ших річок України, він у день розправи став багряним від крові, стогін стояв тут, ріка текла вся кривава, бо ж розстріляні, з рваними ранами падали з кручі просто у воду. Фашисти вважали, певне, що Бондарівні кінець, адже якщо навіть і не на смерть влучена в серце автоматною кулею, то доконає там, унизу, захлинувшись у водах своєї річки. Купами навалені лежали на мілководді людські тіла, їх не дозволялося забирати, хіба що хвилею відіб'є котрогось униз по течії, то там люди підберуть крадькома... Одначе, над Бондарівною доля наче змилостивилась чи, може, вода рідного Псла виявилась для неї живлющою, бо вночі розстріляна опритомніла і, стікаючи кров'ю, самотуж видобулась на берег й ледь жива поповзла до своєї домівки.

Завдруге розстріляли її біля кладовищенського рову, цього разу вона була з підлітком-сином. Мати в останню мить закрила сина своїм тілом і, прорешечена кулями, разом з ним повалилася в рів. І знову фашистський метал виявився неспроможним лишити цю жінку життя. Тяжко поранена, вона по якомусь часі очунялась, намацала в темряві сина біля себе, він був мертвий. Втратила найдорожче, здавалося, після цього й саме життя втрачає смисл. А проте, знівечена, сторозтерза-на, вона з останніх сил знов потяглась на ліктях додому, бо ж треба жити, боротись, мститись ненависному ворогові...

Звідки бралися сили в цієї жінки? Звідки ця справді неймовірна, рівна хіба що чуду, життєстійкість? Вроджені задатки винятково міцного організму? Двожиль-ність трудової натури? Чи якісь, іще не відомі науці, гени витривалості? Було це, певне, та не тільки це...

Через багато літ, коли судили одного з десь пійманих убивць, на процесі він зізнався, що майже містичний жах проймав його перед цією жінкою, що аж моторошно стало йому, коли після розправи над урвищем, а потім на кладовищі, він, вдершись до хати цієї розстріляної, знову побачив Бондарівну... живою! Стоїть біля своєї відчиненої, ще дівочої скрині — збирає саме у вузлик одежу, щоб іти в ліс до партизанів. Жінка щойно з-під куль, вкрай змучена, вся окривавлена, а в погляді —

твердість і спокій. Як вона вибралась звідти, із рову, де син її ще не загорнутий лежить серед трупів? І на собі ж вона щойно відчула всю холодну владу смерті, пережила все безмежжя розпуки, а проте на обличчі її не було страху, тільки гнів і презирство побачив убивця, коли вона звисока, ніби аж з погордою глянувши на нього, мовила:

— За душею прийшов, душепродавець?

На смерть переляканий зустріччю з Невмирущою, він від порога сліпма розрядив у неї всю обойму. Але й тієї миті йому здавалося, що перед ним людина, котру куля не бере, був певен, що цю Бондарівну-головиху не можна вбити нічим.

Тільки народ здатен подарувати людині безсмертя. Саме завдяки любові народній Бондарівна й сьогодні живе.

Біля самого в'їзду у Великі Сорочинці, поряд із ярмарковою площею височіє край шляху на п'єдесталі її погруддя. В образі Бондарівни є щось тепле й суворе, перед вами образ звичайної української жінки в селянській хустці, і кожен, хто тут проходить, мимоволі затримає свій погляд на цьому зображенні жінки-тру-дівниці, жінки-матері й подумає про її життя, таке просте, сильне і благородне, що справді може бути символом стійкості й витривалості самого народу.

Тиша вляглась над майданом, де цілий день текла, бурунила ярмаркова круговерть, де стобарвно все вигравало на сонці, де пісні народжувались одна за другою, лунали жарти і сміх, а часом повивала чиїсь обличчя задума... Вляглась курява над шляхами, що ведуть увсібіч від Сорочинців, пороз'їжджались учасники ярмарку, зовсім безлюдно стало тут. Зоряно сяє небо над безгомінням серпневої ночі, дрімають верби, на шляху ні душі, і тільки перед постаментом з образом Бондарівни застигли в мовчанні двоє — дівчина і юнак. Схилились одне до одного і наче слухають щось. Може, бринить їм у душі той спів, ще

денний, почутий із уст сивоусого, чи, може, озивається до них їхня Бондарівна своїм трагічним і безстрашним життям.

1975